

Алла Перепелиця

Київські митрополити в Чигирині у середині III – XVII ст. ст.

Perepelytsia Alla

Kyiv metropolitans in Chyhyryn in the middle – in the third quarter of the 17th century

Chyhyryn was a political-administrative centre of the Ukrainian Cossack state (UCS) of Zaporizhian Army. Some metropolitans such as Silvestr Kosiv, Dionisiy Balaban, Yosyp Neliubovich-Tukalskyi, Antony Vynnitskiy and patriarchal Locum Lazar Baranovych from Kyiv metropolis visited Chyhyryn in 1654–1676.

Keywords: patriarch, metropolitan, archbishop

Чигирин в середині XVII ст. виконував функцію політично-адміністративного центру УКД Війська Запорізького. В ньому із 1654-1676 рр. побували Київські митрополити: Сільвестер Косів, Діонісій Балабан, Йосип Нелюбович-Тукальський, Антоній Винницький, а також містоблюститель Київської митрополії Лазар Баранович.

Ключові слова: патріарх, митрополит, містоблюститель, архімандрит, архієпископ, архідиякон

Незалежна Україна в листопаді 2011 р. відзначила 90 років автокефалії Української Церкви. На початку 20-х років XXI ст. Церква в Україні має кілька конфесій. Зокрема на Чигиринщині існують: УПЦ МП та УПЦ КП. В середині XVII ст. Київські митрополити вели активну боротьбу за соборну апостольську Українську Православну Церкву.

Дане дослідження є спробою висвітлити сторінки історії УПЦ в першій гетьманській столиці в часи Гетьманщини. Продовження досліджень архівних та історичних джерел дадуть змогу висвітлити проблеми релігійного життя в Чигирині у середині XVII ст.

Історично склалося так, що Українська Церква серед усіх православних слов'янських церков у духовній і культурній сфері здавна знаходилась на першому місці. Протягом століть вона збільшувала свої духовні сили на користь своєму народові. Це була дійсно апостольська Церква Андрія Первозванного. Із самого початку свого існування Українська Церква запровадила апостольський канонічний устрій, тобто незалежність від світської влади. Завдяки цьому українське духовенство мало великий авторитет у державі. Київський митрополит був першим дорадником князя і реально впливав на державні справи. Він, як очільник колиски християнства на сході, користувався великою повагою в суспільстві. Його офіційний титул трактувався «Митрополит Київський і всія Руси»¹.

На початку XV ст. в церковному житті України скрізь встановилось виборне право. Вільними голосами обиралися священники, архимандрити, єпископи. Обирались навіть митрополити, а патріарх Царгородський тільки благословляв їх. У листопаді 1632 р. отримав сан митрополита депутат польського сейму, архимандрит печерський Петро Могила. Найбільшою заслугою Петра Могили було те, що він оновив життя УПЦ. Провів реформи в науці і культурі, дав їм нове формування, яке існує і до наших часів. Наступником Петра Могили став Сильвестр Косів. Його служіння розпочалося в період польсько-католицького тиску на православну віру. Саме ці часи характеризують посилення тиску польських поміщиків на українське селянство, що рішуче відмовлялося переходити в унію.

Головною метою народного повстання 1648 р. на чолі з Б.Хмельницьким був захист православної віри та ліквідація унії. Українське православне духовенство підтримувало боротьбу Б.Хмельницького і брало в ній активну участь. Яскравим свідченням єдності козацтва і Церкви був тріумфальний в'їзд Богдана Хмельницького до Києва на святвечір 1648 р. Серед численних зустрічаючих – вище духовенство, зокрема митрополит Сильвестр Косів, Єрусалимський Патріарх Паїсій. В період свого гетьманування Б.Хмельницький ставився до православної Церкви шанобливо, не втручаючись у її внутрішні справи. Гетьман був щедрим меценатом, наділяв монастирі землями та маєтностями. В ці часи Православна Церква в Україні зводилась після тяжкої травми, яку заподіяла їй Берестецька унія. Труднощі безперервної війни змусили гетьмана піти на союз з Московією, який би допоміг укріпити в Україні православну віру. Частина духовенства негативно поставилась до угоди з Московією. Всі добре розуміли, що політичне з'єднання веде до з'єднання церковного. Найвищий представник УПЦ Сильвестр Косів відразу став у опозицію до Москви. 16 січня 1654 р., після молебні у Софіївському соборі, він виголосив промову від якої плакало духовенство. Інша група церковнослужителів на чолі із ніжинським протопопом Максимом Филимоновим привітала царського посланця. Голова московської партії порівняв визволення українського народу з-під польської влади з визволенням євреїв із єгипетської неволі. Його слова висловлювали думку простого народу.

В період гетьманування Б. Хмельницького резиденцією митрополита Київського був древній Київ, а столицею Української Козацької Держави – Війська Запорізького – Чигирин. Останні тижні січня 1654 року пройшли у першій козацькій столиці в напруженій підготовці від'їзду послів до Москви. В цей час прибув у Чигирин митрополит Київський Сильвестр Косів. Цей візит владики був пов'язаний з підготовкою від'їзду делегації до Москви.

Прибув до Чигирини й очільник посольства архімандрит Києво-Печерської лаври Інокентій Гізель. Зупинилося високе духовенство в осередку чернечого життя в Чигиринській Свято-Троїцькій обителі. Теологічне джерело «Краткій очеркъ прошедшаго и настоящаго обители» «Чигиринській Свято-Троїцькій женській монастирь» монахині Парафенії дає інформацію «Въ немъ обыкновенно проживали все епископы являвшіеся по деламъ въ Чигиринь, какъ административный центръ[...] въ то время».

На Чигиринській раді 1654 р. вище духовенство устами черкаського протопопа Федора Гурського виступило проти приєднання України до Москви. Ця промова Гурського зробила більше враження, ніж промова самого Хмельницького. На раді знявся галас, пішов заколот проти Богдана, але духовенство нічого не вдіяло: Богдан Великий умів поставити на своєму. Час Богдана Великого був вирішальний для подальшої долі Української Церкви.

Узгодивши справи з гетьманом, 20 липня 1654 р. посольство виїхало до російського міста Смоленськ, де в той час була похідна царська резиденція.

Митрополит Сильвестр передав через посольство грамоту з проханням підтвердити права та привілеї Української Церкви, які вона мала перебуваючи під юрисдикцією Царгорода. Інші прохання стосувалися підтвердження прав української ієрархії, вільного вибору єпископів духовенством і мирянами.

7 серпня 1654 р. посольство було прийняте царем Олексієм, який проігнорував більшість прохань митрополита Сильвестра, але пообіцяв, що московські воеводи не втручатимуться у справи українського духовенства.

За традицією Різдво Христове 1656 р. Б. Хмельницький провів удома. Після завершення Різдвяних свят відбулося весілля. Гетьман одну із своїх дочок віддавав заміж за Данила Виговського. Вінчав молодих Київський митрополит Сильвестр Косів. З митрополитом був Чернігівський владика Зосима. Пробув Сильвестр Косів в Чигирині цілий тиждень. В цей час до столиці з'їхалось багато гостей, зокрема послы багатьох держав, старшина та родичі. Тісні відносини митрополита з гетьманом можна пояснити, якщо припустити, що владика Косів мав родинні зв'язки з сім'єю Хмельницьких. В свій час «мамкою», тобто нянькою, гетьманича Тимоша була «баба київського митрополита Косова, которая хрестила його з Теодосієм, чигиринським архімандритом»². Весілля було приурочене до великої козацької ради, яка відбулася у січні 1656 р. На раді гетьман радився із Військом Запорізьким про зовнішні зносини з країнами, що визнали Українську Козацьку Державу.

На початку 1656 р. Чигирин стає центром активної дипломатичної діяльності гетьмана. В квітні 1656 р. до козацької столиці прибув «славний

луцький єпископ»³ Діонісій Балабан, майбутній митрополит Київський (1657–1663 рр.). Втікаючи з Волині, рятуючись від польських переслідувань, він приїхав до Хмельницького на переговори, щоб гетьман приєднав луцькі землі до Гетьманщини.

Із весни 1656 р. Б. Хмельницький тяжко захворів. З цього моменту він не покидав Чигирин, не рахуючи поїздок до Суботова. В ім'я України гетьман мужньо борючись із хворобою. 15–21 квітня рада полковників призначила спадкоємцем його 14-літнього сина Юрія. Гетьман ревно слідкував за зовнішньою і внутрішньою політикою козацької держави. Наприкінці квітня Богдан Хмельницький послав шляхтича Дешковського до віленського воєводи і литовського великого гетьмана Павла Сапіги із вимогою захистити ліщинського архимандрита Йосипа Нелюбовича-Тукальського, який в цей час знаходився в Чигирині.

Влітку 1656 р. відбулася визначна подія у церковному і культурному житті Чигирини – повертаючись із Москви на Близький Схід, зупинився в гостях у Б. Хмельницького Антіохійський патріарх Макарій із своїм сином архидияконом Павлом Алепським. Вони активно підтримували визвольну боротьбу українського народу. У неділю Антіохійський патріарх, разом із духовенством, особисто відслужив літургію в церкві Успіння Пресвятої Богородиці. У богослужінні брав участь і невідомий єпископ, що був нібито послом Речі Посполитої. Можливо, це був Діонісій Балабан, втікач із польських земель.

«Краткий очеркъ прошедшаго и настоящаго обители» монахині Парфенії константує: «Въ 1657 г. Въ Чигиринскомъ монастыре некоторое время жилъ митрополитъ Кіевскій Сильвестръ Коссовъ». Отже, митрополит відвідав Чигирин в першій половині 1657 р., приїжджаючи до хворого гетьмана, ймовірно уладнати церковні справи. Помер митрополит Київський С.Косів 13 квітня 1657 р.

Для Москви настав зручний час забрати під свою руку УПЦ, але Богдан уже мало довіряв Москві. Він не поспішав повідомляти про смерть Косова царю, вважаючи питання вибору митрополита своєю внутрішньою справою. Гетьман призначив містоблюстителем Київської митрополії Чернігівського єпископа Лазаря Барановича. Вибори повинні були відбутися 15 серпня 1657 р. Однак 27 липня 1657 р. Богдан Великий помер. Похорон гетьмана відбувся 2 вересня 1657 р. (23.08.1657 р.) з усіма військовими та громадськими почестями. Літописець Самійло Величко пише: «Лазар Баранович архієпископ Чернігівський взяв з Чигирини, при великій публіці, і з церемоніями тіло Хмельницького і, перенісши в його мастність Суботів, поховав його в камінній церкві поставленій його ж, Хмельницького, коштом».

Майже через два місяці після поховання Богдана Хмельницького в полі під Корсунем генеральна рада підтвердила обрання гетьманом Івана Виговського, який, ставши на чолі Української Козацької Держави, висунув кандидатуру єпископа Луцького Діонісія Балабана на Київського митрополита. Про вибори нового митрополита гетьман навіть не повідомив Москву. На запит московського царського представника, чи він «бив чолом після обрання государеві і патріархові Никону»⁴, новий митрополит відповів: «Від початку святого хрещення Київські митрополити один за одним благословення приймали від святих Константинопольських Патріархів, і без їх повеління та благословення на Київську митрополію (від патріарха Никона) не смію[...]»⁵. Але Москва не лишала в спокої Українську Церкву. Вона тиснула на гетьмана Івана Виговського, щоб він не посилав до Константинополя затвердження на митрополію обраного Діонісія. Не дивлячись на це, все одно утвердження в сані митрополита Діонісій Балабан отримав не в Москві, а в Константинополі від патріарха Парфенія.

Діонісій Балабан не піддавався на постійні наполягання московського уряду підпорядкувати Київську митрополію. Навпаки, будучи митрополитом він усіляко допомагав гетьману Івану Виговському у справі розбудови Української держави. Крім того, підтримав заходи уряду щодо припинення виступу М.Пушкаря 1658 р., загрожуючи повстанцям відлученням від Церкви. Юрій Мицик в монографії «Чигирин гетьманська столиця» інформує, «що 3 серпня 1658 р. митрополит Діонісій написав листа до Шереметьєва, в якому повідомляв, що він був запрошений Юрієм Хмельницьким на освячення церкви в Суботіві»⁶.

Архидиякон Павло Алепський у своїх нотатках згадує: «[...] щоб збільшити велич палацу, будує проти нього на узвишині муровану церкву ім'я св. Іллі пророка». Отже, Діонісій Балабан освятив храм Святого Пророка Іллі, за волею Всевишнього, уже після смерті великого Гетьмана.

Митрополит Київський також був присутній на раді, яка ухвалила рішення розпочати війну проти Московської держави. Причиною цього було те, що російський цар все нахабніше втручався у справи України. Після цих подій Діонісій Балабан, щоб уникнути репресій із боку московських воевод, не повернувся до своєї митрополічої резиденції, а залишився жити в Чигирині, потім переїхав до Корсуня. При цьому безпосередня влада Діонісія Балабана розповсюджувалась на Львівську, Перемиську, Холмську, Луцьку та Мстиславо-Могилянську єпархію. На козацькій раді 20.09.1659 р. під Фастовом гетьман Іван Виговський склав гетьманські повноваження. Гетьманом став молодший син Б.Хмельницького – Юрій. В цей час йшла складна дипломатична боротьба, польський король Ян Казимир прагнув

схилити Хмельниченка на свій бік. Його підтримувало духовенство, зокрема ченець Бузький, проповідник Київського митрополита Діонісія Балабана, наполегливо агітував гетьмана за союз України із Річчю Посполитою. Внаслідок тяжких поразок влітку 1662 р. гетьман Юрій Хмельницький змушений був піти у відставку. На його місце обрали чоловіка дочки Б.Хмельницького Павла Тетерю. Із статейного списку московського посла Ф.Лодиженського дізнаємося, «що колишній гетьман Юрій Хмельницький постригся у ченці під іменем Гедеона, і постриг його 05.02.1663 р. Київський митрополит Діонісій Балабан». Існує кілька версій, де це відбулося. «Памятная книжка Киевской Епархии» за 1882 р. подає відомості, що це сталося в Чигиринському Свято-Троїцькому монастирі: «[...]в 1663 г., по известіямъ некоторыхъ, Юрій Хмельницькій былъ постриженъ здесь въ монахи под именемъ Гедеона». Інші джерела стверджують, що в Ірдинській обителі Успіння Богородиці, недалеко від Корсуня. Невдовзі після цієї події помирає і сам Діонісій Балабан. Це сталося 30 травня 1663 р. у Корсуні. Смерть владики Діонісія посилила нестабільність у країні, а також у її церковному житті.

На Елекційному Соборі було обрано двох кандидатів на Київського митрополита – Антонія Винницького, кандидата гетьмана Тетері, та Йосипа Тукальського, за яким стояли духовенство та вірні. Найавторитетніший дослідник церков П.Г.Лебединцев та краєзнавці XIX ст. Л.Похилевич і І.Фундуклей вважають, що обирали митрополитів у Свято-Троїцькому монастирі під Чигирином, після чого він став кафедральним. Історик Юрій Мицик інформує, що це відбулося в Корсуні. Польський король визнав митрополитом єпископа Перемиського, Самбірського та Сяноцького Антонія Винницького. Йосипа Нелюбовича-Тукальського єпископа Метиславського, Оршанського та Могильовського гетьман Павло Тетеря запровадив у Мальборкську в'язницю, нібито запідозривши його та свого швагра Юрія Хмельницького, а також полковника ніжинського Г. Гуляницького у зраді. Цей арешт викликав негативну реакцію українців. Павло Тетеря зрозумів свою помилку, але вже було запізно, бо мусив скласти гетьманські повноваження.

У жовтні 1665 р., на свято Покрови Пресвятої Богородиці в Чигирині правобережні полковники обрали гетьманом Петра Дорошенка. Він доклав багато зусиль, щоб визволити із в'язниці Йосипа Тукальського, Юрія (Гедеона) Хмельницького, полковника Григорія Гуляницького, залучивши до цієї справи навіть кримського хана Мухамеда-Гірея IV. У грудні 1665 р. всі вони були визволені. Митрополит Йосип Тукальський два тижні плив човном по Дніпру до Черкас, а звіди його привезли до Чигириня. Петро

Дорошенко прийняв його з любов'ю та із надзвичайними почестями, дав йому двір і добре утримання. За свідченнями Феодосія Василевича-Баєвського – Слущького архімандрита, Київський митрополит жив разом з Юрієм (Гедеоном) Хмельницьким у Суботіві. Після звільнення владики Йосипа Українська Церква поділилася між митрополитом Антонієм, що правив Галичиною, Волинню, Поділлям та Нелюбовичем-Тукальським, який мав церковну владу на Правобережній Україні, Білорусі та Литві. З приїздом владики активізувалося культурне життя у Чигирині, ймовірно тут існувала духовна школа. Під час облоги Чигирини 1674 р. московськими військами Григорія Ромодановського та лівобережного гетьмана Івана Самойловича до них перебігло чотири місцевих жителі, у тому числі «Митрополита Тукальського 2 человека школьників». Владика Йосип став найближчим радником гетьмана Петра Дорошенка. Львівський єпископ Й. Шумлянський, який кілька разів відвідував Чигирин, писав, що Дорошенко щодня радиться із Тукальським «[...] духом якого і гетьман живе і вся Україна»⁷. Гетьман Петро Дорошенко подарував Йосипу Нелюбовичу-Тукальському містечко Стайки – важливу переправу через Дніпро, але митрополит передав цей дар Києво-Могилянській академії. Згідно теологічних джерел Йосип Тукальський «въ 1667 году, [...] избралъ Чигиринскій монастырь своимъ постояннымъ местопребываніемъ»⁸, але на початку 70-х років XVII ст. владика уже проживав у своєму будинку у Нижньому місті.

Воевода Московський у Києві Б.Шереметьєв в грудні 1667 р. послав до Чигирини послів. Вони також вели переговори з митрополитом Йосипом та «старцем» Гедеоном Хмельницьким. Після цієї аудієнції Шереметьєв радив царю визнати Й.Нелюбовича-Тукальського митрополитом обох сторін Дніпра, бо його підтримує вся Україна, але Москва не поступалася.

Після тяжкого для України Андрусівського перемир'я 1667 р. Патріарх Константинопольський Мефодій III 6 березня 1668 р. своєю грамотою затвердив Йосипа Тукальського Київським митрополитом. Цю грамоту було привезено в Чигирин послом Семеном Портянкою. Вселенський Патріарх іменував Тукальського «Архієпископом, митрополитом Київським, Галицьким, екзархом Київським, Галицьким і всея Руси, екзархом найсвятішого Апостольського Константинопольського Престолу, архімандритом Лещинським». Патріарх Мефодій надав митрополиту владу в пресвітлій Короні польській і Великому князівстві Литовському і Руському над єпископами і всім духовенством, а також над звичайними мирянами. Митрополит Йосип Нелюбович-Тукальський був останнім першоієрархом православної Церкви в Україні, що одержав благословенну грамоту від Патріарха Константинопольського.

Ситуація в Україні погіршилась і гетьману Петру Дорошенку довелося шукати виходу в союзі з Османською імперією. У вересні 1668 р. на старшинській раді в Чигирині було вироблено умови протекторату Османської Порти над Україною. Владика Йосип погодився з цим і навіть виступив із промовою, обґрунтовуючи його необхідність. Завдяки старанням Йосипа Нелюбовича-Тукальського в проект договору потрапили статті, що зумовлювали права Української Церкви. Зокрема, Київського митрополита призначав Царгородський патріарх, православна віра повинна була бути з обох боків Дніпра. На даній території мечетей не будувати і православних храмів не перетворювати на них. У випадку смерті Вселенського Владика нового Патріарха повинен обрати лише архієрейський собор.

В цей час Київський митрополит Йосип Тукальський почав рішуче виступати проти всього, що було зв'язане із Москвою. Так, він наказав, щоб по церквах не поминали більше царя Олексія, а щоб «о здравии» читали гетьмана Петра. З єпископа Мефодія Филімоновича митрополит зняв панагію й мантію та заслав в Уманський монастир. «Не достоїн ти бути в єпископах, бо прийняв рукоположення від московського патріарха»⁹. Йосип Тукальський мав постійні зв'язки із козаками Запорізької Січі, брав участь у козацьких радах, а також контактував з визначними діячами Української Церкви і культури. Так у 1672 р. Нелюбович-Тукальський врятував від переслідувань польської адміністрації Св.Макарія Овруцького. Владика висвятив його на архімандрита Канівського Успенського монастиря, де він прийняв мученицьку смерть від турків, що захопили місто в 1678 р.

Згідно Бучацького миру, який було укладено між Османською імперією та Річчю Посполитою (27 жовтня 1672 р.), Київського митрополита Йосипа Тукальського визнав уряд Речі Посполитої. Після Різдва Христового у Чигирині відбулася старшинська рада, на котрій обговорювалися питання про зовнішню політику Правобережної Гетьманщини. На ній митрополит Йосип Тукальський публічно виявив негативне ставлення до союзу з Османською імперією. Пізніше Іван Мазепа свідчив, що чув у Чигирині від Петра Дорошенка та Йосипа Тукальського про їх наміри помиритися з ляхами та Москвою і вдарити на ординців. Протягом всього 1673 р. до Чигирини приїздили послы Росії, Речі Посполитої та Османської імперії із таємними місіями. Гетьман і митрополит знали, що Османська імперія готувалася до війни з Польщею і, «як чайка над дітьми»¹⁰, воліли відвести турків і татар від України. Вони мали надію, що вдома, в Чигирині, очікуватимуть перемоги однієї із сторін. Але московське військо князя Ромодановського розпочало наступ проти Правобережної Гетьманщини. В червні лівобережний гетьман Самойлович і московський воєвода Ромодановський взяли в облогу військо

Петра Дорошенка в Чигирині. Два тижні вони бомбардували місто, але козаки Дорошенка оборонялися завзято. На допомогу гетьману прийшов кримський хан. Це змусило ворогів негайно зняти облогу. Правобережна Україна знову повернулася під владу гетьмана П. Дорошенка, але якою ціною! Край лежав наполовину в руїнах. Тисячі людей загинули, багато потрапило в татарську неволю, а ще більше розбіглося, хто куди міг, аби вирватися з цього пекла. Авторитет гетьмана Дорошенка падав. Близькі до нього люди залишали його, зневірившись в успіху його діла. Він все більше втрачав контроль над ситуацією, навіть вірний порадник митрополит Київський Й. Тукальський просив його розірвати відносини із турецьким султаном. Під час боїв за козацьку столицю Чигирин, які 2 серпня 1675 р. розпочали воєвода Ромодановський та гетьман Самойлович, гарматне ядро розбило дім митрополита Тукальського. Через це владику перейшов жити у Верхнє місто. Від пережитого стресу у нього віднялися ноги і він осліп. Хан, почувши новину, прислав лікаря, щоб владикувилікувати. Хвороба прогресувала, гетьман Дорошенко постійно його провідував. 5 серпня 1675 р. порадник гетьмана Київський митрополит Йосип Тукальський помер. Існує кілька версій щодо місця його захоронення. В поясненнях до плану Чигирини 1678 р. із колекції Бібліотеки Російської академії наук стверджується, що Й. Нелюбович-Тукальський був похований у Чигирині в церкві Святих Апостолів Петра і Павла. Всі інші історичні та теологічні джерела дають відомості, що похований владику Йосип був у Чигиринській Свято-Троїцькій обителі. На могилі митрополита був встановлений надгробок із написом польською мовою:

«[...]Тукальський лежить[...]Одначе
лиш тілом,
бо мешка душа
Із Господом мило».

Автор некролога архієпископ Чернігівський Лазар Баранович.

Після смерті владику Йосипа його архів передали у Києво-Печерську Лавру. В 1676 р. екзархом Константинопольської митрополії Київським митрополитом був призначений Антоній Винницький. Священик і краснавець Лаврентій Похилевич у книзі «Сказанія о населенных местностях Киевской губернии» зазначає: «Другой митрополит имевший резиденцію в Чигирине был Антоний Винницкий». Проживав він у Чигиринському Свято-Троїцькому монастирі, а можливо, в Нижньому місті в «[...] епископском дворе [...]», залишки якого збереглися аж до початку XIX ст. Владика Антоній утримував Київську митрополію до 1679 р.

Вночі 12 серпня 1678 р. козаки і московські стрільці зірвали пороховий погріб і почали відходити через «Мельничный мост и плотину за реку

Тясмин. Из объятай пламенем церкви Св. Апостолов Петра и Павла казаки вынесли раку с прахом митрополита Тукальського»¹¹. Прорвавши облогу турків вони добралися до стану Ромодановського. Чернець Русанович «розповідав усім, що те тіло з ракою було йому надзвичайно легке при несені»¹². Це є промовистим фактом: вимушено залишаючи руїни Чигирин на поталу ворогові, козаки все ж подбали, щоб урятувати раку із останками митрополита. Невдовзі прах Йосипа Нелюбовича-Тукальського перепоховали в Спасо-Преображенському соборі Лубенського Мгарського монастиря.

Більше ніж через три сторіччя (11 серпня 2007 р.) постать Й. Тукальського, сповнена величі тієї місії, яку митрополит гідно виконав перед Богом і народом України, постала під Замковою горою, але вже у бронзі. Пам'ятник Київському митрополиту виконав скульптор Владислав Димйон. Йосип Нелюбович-Тукальський був міцною опорою духовної та політичної незалежності, яку відстоював Петро Дорошенко. За це він страждав і на це поклав своє життя.

Аналізуючи релігійне життя Гетьманщини в середині XVII ст., приходимо до висновку, що Чигирин був не тільки політично-адміністративним центром, а також і духовною колицкою держави гетьманів Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Юрія Хмельницького, Павла Тетері та Петра Дорошенка.

¹ Огієнко І. І. Українська Церква. – К.: Україна, 1993. – С.73.

² Мицик Юрій, о. Чигирин. Гетьманська столиця. – К.: Києво-Могилянська академія, 2007. – С. 19.

³ Там само. – С. 98.

⁴ Мицик Юрій, о. Чигирин. Гетьманська столиця... – С. 102.

⁵ Коваленко С. Косів Сільвестр. Україна під булавою Богдана Хмельницького. Енциклопедія у 3-х томах. – Т. 2. – К.: Стікс, 2008. – С. 35.

⁶ Мицик Юрій, о. Чигирин. Гетьманська столиця... – С. 122.

⁷ Горенко Л. Чигиринський Троїцький жіночий монастир: історичний нарис//Родовід. – 1992. – №4. – С. 60.

⁸ Монахиня Парфенія. Чигиринській Свято-Троїцькій женській монастирь. – КІЕВЪ: Тип. С. В. Каможенко Новолесаветская улица, дом №4, 1888. – С. 7.

⁹ Солодар О. Київський митрополит в Чигирині.// Наша віра. – 1996. – №18. – С.9.

¹⁰ Мицик Юрій, о. Чигирин. Гетьманська столиця... – С. 201.

¹¹ Гордон П. Дневник 1677-1678. – М.: Наука, 2005. – С. 173.

¹² Величко С. Летопись. В 2-х томах. – Т.2. – К.: Дніпро. – 1991. – С. 227.